MARKAZIY FARG‘ONA QO‘RIQ YERLARINING O‘ZLASHTIRILISHI VA SUG‘ORILISHI TARIXI MANBASHUNOSLIGI.

Mamajanov Azizbek Alisher o‘g‘li.
FarDu doktoranti, tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Markaziy Farg‘ona hududida sug‘orish tizimlarining shakllanishi va yangi yerlarni o‘zlashtirish jarayonlari tarixiy-ilmiy jihatdan kompleks tahlil qilingan. Tadqiqotda XX asrning ikkinchi yarmida amalga oshirilgan irrigatsiya siyosatining iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik jihatlari mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar asosida yoritilgan. Irrigatsiya infratuzilmasining kengayishi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini rivojlantirishga xizmat qilgani bilan birga, noto‘g‘ri agrar siyosat natijasida ekologik muammolar yuzaga kelgani ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Shuningdek, maqolada tarixiy tajribani tahlil qilish orqali zamonaviy sharoitda suv resurslarini samarali boshqarish va yerdan oqilona foydalanish bo‘yicha xulosalar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *Markaziy Farg‘ona, irrigatsiya, sug‘orish tizimi, yerlarni o‘zlashtirish, agrar siyosat, suv resurslari, ekologik muammolar, paxtachilik, Orol dengizi, agrar rivojlanish.*

Kirish.

Hozirgi globallashuv va iqlim o‘zgarishi sharoitida qishloq xo‘jaligi tarmog‘ini barqaror rivojlantirish hamda suv resurslaridan oqilona va samarali foydalanish masalalari jahon miqyosida ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, suv resurslari cheklangan hududlarda agrar ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, yer va suvdan foydalanishning ilmiy asoslangan usullarini joriy etish hamda ekologik barqarorlikni ta’minlash dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri hisoblanadi.

Mazkur nuqtai nazardan, Markaziy Farg‘ona hududida amalga oshirilgan sug‘orish tizimlarini shakllantirish va yerlarni o‘zlashtirish jarayonlarini kompleks ilmiy tahlil qilish alohida ahamiyatga ega. Chunki ushbu hudud o‘zining tabiiy-geografik xususiyatlari, suv ta’minoti darajasi va qishloq xo‘jaligiga ixtisoslashuvi bilan ajralib turadi. Shu sababli, bu yerda amalga oshirilgan irrigatsiya tadbirlari va agrar o‘zgarishlar nafaqat mintaqaviy, balki umummilliy miqyosdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatgan.

Tadqiqot doirasida Markaziy Farg‘onadagi sug‘orish infratuzilmasining shakllanishi, yerlarni qishloq xo‘jaligi aylanmasiga kiritish mexanizmlari, shuningdek, ushbu jarayonlarning iqtisodiy samaradorligi va ekologik oqibatlari ilmiy asosda o‘rganilishi zarur. Bu esa o‘z navbatida, zamonaviy sharoitda suv resurslarini boshqarish, yerdan foydalanish siyosati va agrar islohotlarni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi.

Tadqiqod usullari.

Ushbu tadqiqot jarayonida Tarixiy-tahliliy usuli, Manbashunoslik tahlili, Tizimli yondashuv, Qiyosiy tahlil, Ijtimoiy-iqtisodiy tahlil, metodlaridan foydalanildi.

Adabiyotlar taxlili.

Maqolada keltirilgan adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Farg‘ona vodiysi irrigatsiyasi tarixi dastlab rus tadqiqotchilari tomonidan o‘rganilib, ular tomonidan sug‘orish tizimlarining geografik va iqtisodiy xususiyatlari ilmiy asoslangan. Keyingi

tadqiqotlarda irrigatsiya tizimining gidrologik tuzilishi, suv resurslarini taqsimlash mexanizmi va agrar siyosat bilan bog‘liq jihatlar chuqur tahlil qilingan.

Shu bilan birga, mahalliy tadqiqotchilar ishlarida Markaziy Farg‘onada yangi yerlarni o‘zlashtirish jarayonlari, kolxoz va sovxozlar faoliyati hamda irrigatsiya infratuzilmasining kengayishi yoritilgan. Xorijiy tadqiqotlarda esa asosiy e’tibor irrigatsiya siyosatining ekologik oqibatlariga, xususan Orol dengizi inqirozi, suv resurslarining kamayishi va tabiiy muvozanatning buzilishiga qaratilgan.

Natijalar va muhokamalar.

Farg‘ona vodiysi irrigatsiyasi tarixi ilmiy jihatdan dastlab rus tadqiqotchilari tomonidan tizimli ravishda o‘rganilgan bo‘lib, ushbu yo‘nalishdagi ilk izlanishlar mintaqaning tabiiy-geografik sharoiti, suv resurslaridan foydalanish an’analari va sug‘orish infratuzilmasining shakllanish xususiyatlarini yoritishga qaratilgan. Jumladan, V. Zaorskaya-Aleksandrova va I. Aleksandrov tadqiqotlarida Farg‘ona vodiysidagi sug‘orish tizimlarining shakllanishi, ularning geografik joylashuvi, iqtisodiy ahamiyati hamda agrar ishlab chiqarishdagi o‘rni atroflicha tahlil qilingan [1; C. 145]. Ushbu ishlar irrigatsiya tarmoqlarining hududiy taqsimoti va ularning iqtisodiy samaradorligini baholashda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

N. Proxorov o‘z tadqiqotlarida Farg‘ona irrigatsiya tizimini suv ta’minoti darajasiga ko‘ra ikki asosiy guruhga ajratib, uning gidrologik tuzilishi va funksional xususiyatlarini ilmiy jihatdan asoslab bergan [2; 320 c]. Bu yondashuv irrigatsiya tizimlarini tabiiy resurslar bilan ta’minlanish darajasiga ko‘ra klassifikatsiya qilish imkonini berib, keyingi tadqiqotlar uchun nazariy zamin yaratgan.

Farg‘ona vodiysi irrigatsiyasi tarixida Katta Farg‘ona kanali alohida o‘rin tutadi. El-Registon o‘z tadqiqotida mazkur kanalning juda qisqa muddat ichida barpo etilganini, shuningdek, uning mintaqa qishloq xo‘jaligini rivojlantirishdagi strategik ahamiyatini alohida ta’kidlaydi [3; C. 25-39]. M Farg‘ona vodiysi irrigatsiyasi tarixi ilmiy jihatdan dastlab rus tadqiqotchilari tomonidan tizimli va izchil tarzda o‘rganilgan bo‘lib, ushbu yo‘nalishdagi ilk tadqiqotlar mintaqaning tabiiy-geografik sharoiti, gidrologik xususiyatlari, suv resurslaridan foydalanish an’analari hamda sug‘orish infratuzilmasining shakllanish bosqichlarini kompleks tarzda yoritishga qaratilgan. Bu ilmiy izlanishlar Farg‘ona vodiysida irrigatsiya tizimining tarixi va rivojlanish qonuniyatlarini anglashda muhim nazariy va manbaviy asos vazifasini o‘taydi.

Jumladan, V. Zaorskaya-Aleksandrova va I. Aleksandrov tadqiqotlarida Farg‘ona vodiysidagi sug‘orish tizimlarining shakllanish jarayoni, ularning hududiy (geografik) joylashuv xususiyatlari, iqtisodiy ahamiyati hamda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishida tutgan o‘rni atroflicha va ilmiy asosda tahlil qilingan [1; C. 145]. Mazkur ishlar irrigatsiya tarmoqlarining hududiy differensiatsiyasi, suvdan foydalanish samaradorligi va agrar sektor bilan o‘zaro bog‘liqligini o‘rganishda muhim metodologik ahamiyatga ega.

N. Proxorov o‘z tadqiqotlarida Farg‘ona irrigatsiya tizimini suv ta’minoti darajasiga ko‘ra ikki asosiy guruhga ajratib, uning gidrologik tuzilishi, suv manbalari bilan ta’minlanganlik darajasi va funksional xususiyatlarini ilmiy jihatdan asoslab bergan [2; 320 c]. Ushbu yondashuv irrigatsiya tizimlarini tabiiy resurslar bilan ta’minlanish

darajasiga qarab klassifikatsiya qilish imkonini yaratib, keyingi ilmiy izlanishlar uchun mustahkam nazariy poydevor bo‘lib xizmat qilgan.

Farg‘ona vodiysi irrigatsiyasi tarixida Katta Farg‘ona kanali alohida strategik ahamiyatga ega bo‘lgan yirik gidrotexnik inshoot sifatida namoyon bo‘lib, u mintaqaning agrar rivojlanishida hal qiluvchi o‘rin egallaydi. Ushbu kanal nafaqat sug‘orish tizimining muhim tarkibiy qismi, balki suv resurslarini markazlashgan tarzda boshqarish va qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini kengaytirishda asosiy omillardan biri sifatida qaraladi. El-Registon o‘z tadqiqotida mazkur kanalning juda qisqa muddat ichida, keng ko‘lamli mehnat safarbarligi va davlat darajasidagi tashkiliy chora-tadbirlar asosida barpo etilganini ta’kidlab, uning mintaqa qishloq xo‘jaligini, ayniqsa sug‘orma dehqonchilikni rivojlantirishdagi beqiyos ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslaydi [3; C. 25-39].

M. Kuzmin esa o‘z tadqiqotlarida Katta Farg‘ona kanali faoliyatining keyingi bosqichlarini tahlil qilib, xususan, uning rekonstruksiya jarayonlari, texnik modernizatsiyasi va suv resurslarini hududlar kesimida oqilona taqsimlashdagi rolini chuqur o‘rgangan [4; 210 c]. U kanalning irrigatsiya tizimidagi funksional ahamiyatini, uning suv ta’minoti barqarorligini ta’minlashdagi o‘rnini hamda umumiy agrar infratuzilma rivojiga ko‘rsatgan ta’sirini ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan asoslab beradi. Shu tariqa, mazkur tadqiqotlar Katta Farg‘ona kanali faqat gidrotexnik inshoot sifatida emas, balki mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta’minlovchi strategik resurs sifatida baholanishini ko‘rsatadi.

Markaziy Farg‘ona hududida yangi yerlarni o‘zlashtirish jarayonlari ham ilmiy tadqiqotlarda muhim va dolzarb masala sifatida keng yoritilgan. Bu jarayonlar, avvalo, cho‘l va yarim cho‘l hududlarni qishloq xo‘jaligi aylanmasiga kiritish, suv ta’minotini yaxshilash va ishlab chiqarish hajmini oshirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar majmuasini o‘z ichiga oladi. Xususan, K. Narinskiy ishlarida Markaziy Farg‘ona cho‘llarini o‘zlashtirish jarayonida mahalliy aholining ishtiroki, mehnat resurslaridan samarali foydalanish usullari, shuningdek, mazkur jarayonlarni amalga oshirish bilan bog‘liq iqtisodiy xarajatlar va investitsiya siyosatining asosiy yo‘nalishlari atroflicha tahlil qilingan [5; C. 45-60]. Ushbu tadqiqotlar yangi yerlarni o‘zlashtirish jarayonlarining ijtimoiy va iqtisodiy jihatlarini kompleks baholash imkonini beradi.

A. G‘ofurov tadqiqotlarida esa kolxoz va sovxozlar tizimi doirasida amalga oshirilgan yer o‘zlashtirish ishlari, irrigatsiya infratuzilmasining bosqichma-bosqich kengayishi, shuningdek, agrar ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarishning institutsional mexanizmlari ilmiy jihatdan yoritilgan [6; 180 c]. Unda yer resurslaridan foydalanishning rejali tizimi, davlat boshqaruvi va mehnatni tashkil etish shakllari ham tahlil qilinib, sovet davri agrar siyosati doirasidagi amaliy jarayonlar keng qamrovda ochib berilgan.

M. Kuzmin o‘z tadqiqotlarida Katta Farg‘ona kanali faoliyatining keyingi rivojlanish bosqichlarini, ayniqsa uning rekonstruksiya qilinishi va texnik modernizatsiya jarayonlarini atroflicha tahlil qilgan. U mazkur gidrotexnik inshootning suv resurslarini hududlar kesimida maqbul taqsimlashdagi o‘rnini, suv ta’minoti barqarorligini ta’minlashdagi ahamiyatini hamda umumiy irrigatsiya tizimi rivojiga ko‘rsatgan ko‘p qirrali ta’sirini ilmiy jihatdan asoslab bergan [4; 210 c]. Mazkur yondashuv kanalning faqat texnik infratuzilma ob’ekti sifatida emas, balki mintaqaning iqtisodiy taraqqiyoti va

agrar siyosatini amalga oshirishda muhim strategik resurs sifatida namoyon bo‘lishini ochib beradi.

Markaziy Farg‘ona hududida yangi yerlarni o‘zlashtirish jarayonlari ham ilmiy adabiyotlarda mustaqil tadqiqot yo‘nalishi sifatida keng qamrovda yoritilgan. Bu jarayonlar, asosan, cho‘l va yarim cho‘l yerlarni qishloq xo‘jaligi aylanmasiga kiritish, suv resurslaridan samarali foydalanish va ishlab chiqarish hajmini oshirishga qaratilgan kompleks tadbirlar majmuasini o‘z ichiga oladi. Xususan, K. Narinskiy ishlarida Markaziy Farg‘ona cho‘llarini o‘zlashtirish jarayonida mahalliy aholining ishtiroki, mehnat resurslarini tashkil etish va ulardan samarali foydalanish mexanizmlari, shuningdek, mazkur jarayon bilan bog‘liq iqtisodiy xarajatlar, investitsiya hajmlari va ularning iqtisodiy samaradorligi chuqur tahlil qilingan [5; C. 45-60]. Bu tadqiqotlar yangi yerlarni o‘zlashtirishning ijtimoiy-iqtisodiy mazmunini va uning amaliy natijalarini baholashda muhim nazariy ahamiyat kasb etadi.

A. G‘ofurov tadqiqotlarida esa kolxoz va sovxozlar tizimi doirasida amalga oshirilgan yer o‘zlashtirish ishlari, irrigatsiya infratuzilmasining bosqichma-bosqich kengayishi, shuningdek, agrar ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarishning institutsional asoslari ilmiy jihatdan yoritilgan [6; 180 c]. Ushbu ishlar sovet davridagi rejali iqtisodiyot sharoitida qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining tashkil etilishi, yer va suv resurslaridan foydalanish mexanizmlari hamda mehnat munosabatlarining o‘ziga xos xususiyatlarini tushunishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Sovet davri agrar siyosatining mohiyati va uning irrigatsiya tizimiga ta’siri masalasi ham ilmiy tadqiqotlarda alohida o‘rin egallaydi. Jumladan, H. Ziyoev o‘z ishlarida Turkiston hududining paxtachilikka ixtisoslashtirilishi jarayonini tahlil qilib, irrigatsiya tizimi aynan ushbu iqtisodiy siyosatni ta’minlashga xizmat qilganini ta’kidlaydi [7; 200 b]. Uning fikricha, suv resurslarini boshqarish va irrigatsiya infratuzilmasini rivojlantirish paxtachilikni kengaytirishga qaratilgan strategik vazifalar bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan.

A. Abdullaev esa sovet davridagi paxta yakkahokimligi siyosati natijasida qishloq xo‘jaligida biryoqlama ixtisoslashuv yuzaga kelganini, bu holat agrar sektorda tarkibiy muvozanatning buzilishiga, oziq-ovqat xavfsizligi muammolarining kuchayishiga va iqtisodiy barqarorlikka salbiy ta’sir ko‘rsatganini ilmiy dalillar asosida ko‘rsatib beradi [8; 256 b].

Irrigatsiya va agrar siyosatning ekologik oqibatlari masalasi xorijiy tadqiqotchilar tomonidan ham keng qamrovda va chuqur ilmiy tahlil qilingan bo‘lib, ushbu izlanishlar Markaziy Osiyodagi tabiiy resurslardan nooqilona foydalanishning salbiy natijalarini ochib berishga qaratilgan. Xususan, F. Miklin o‘z tadqiqotlarida Orol dengizining qurib borish jarayonini tahlil qilib, uning asosiy sabablaridan biri sifatida sug‘orish ehtiyojlari uchun suv resurslarining me’yordan ortiq darajada va nazoratsiz sarflanishini ko‘rsatadi [9; 280 b]. Muallif ushbu holatni irrigatsiya siyosatida ekologik omillarni yetarlicha hisobga olmaslik bilan izohlab, buning uzoq muddatli salbiy oqibatlarini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Shuningdek, I. Kurtoglu va boshqa tadqiqotchilar Markaziy Osiyoda amalga oshirilgan agrar siyosatning ekologik oqibatlarini kompleks tahlil qilib, uning tabiiy muvozanatning buzilishiga, yerlarning degradatsiyasiga, suv resurslari sifatining yomonlashuviga va keng ko‘lamli ekologik muammolarning yuzaga kelishiga olib

kelganini ta’kidlaydi [10; P. 47-72]. Ushbu tadqiqotlar agrar siyosat va ekologiya o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni anglashda muhim nazariy ahamiyatga ega.

K. Bishel ishlarida Markaziy Osiyoda suv resurslarini boshqarish masalalari, ayniqsa transchegaraviy suv munosabatlari, ularning siyosiy, iqtisodiy va institutsional jihatlari kompleks yondashuv asosida tahlil qilingan [11; P. 88-102]. Muallif suv resurslaridan foydalanishda davlatlararo hamkorlik, resurslar taqsimoti va boshqaruv mexanizmlarining ahamiyatini alohida ta’kidlaydi.

D. Kandioti tadqiqotlarida O‘zbekistonda irrigatsiya maydonlarining kengayishi jarayoni, agrar siyosatning iqtisodiy natijalari hamda bu jarayonlarning aholi turmush darajasiga ko‘rsatgan ta’siri keng yoritilgan [12; 240 p]. M. Spur esa Markaziy Osiyo davlatlarida agrar sektorning transformatsiyasi, bozor munosabatlariga o‘tish jarayonlari, shuningdek, ushbu islohotlarning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini tahlil qilgan [13; 95 p]. Ushbu tadqiqotlar postsovet makonida agrar tizimning o‘zgarish dinamikasini tushunishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Shu bilan birga, K. Griffin va boshqa tadqiqotchilar yangi yerlarni o‘zlashtirish siyosati, uning ijtimoiy-iqtisodiy ta’siri, aholi bandligi, daromadlari va turmush darajasiga ko‘rsatgan ta’sirini ilmiy jihatdan yoritib bergan [14; 310 p]. Bu tadqiqotlar yer resurslarini o‘zlashtirish jarayonlarining jamiyat hayotidagi ahamiyatini va uning ijtimoiy oqibatlarini kompleks baholash imkonini beradi.

Nihoyat, N. Ochilov tadqiqotlarida Markaziy Farg‘onada yangi yerlarni o‘zlashtirish jarayonlari arxiv manbalari asosida tahlil qilinib, mazkur jarayonlarning tarixiy bosqichlari, amalga oshirish mexanizmlari, tashkiliy-iqtisodiy jihatlari hamda erishilgan natijalari ilmiy jihatdan asoslangan [15; 190 b]. Ushbu tadqiqot manbaviy asosga tayangani bilan ajralib turib, mavzuni chuqur va xolis yoritish imkonini beradi.

Xulosa

Markaziy Farg‘ona hududida sug‘orish tizimlarini rivojlantirish va yangi yerlarni o‘zlashtirish jarayonlari ko‘plab mahalliy hamda xorijiy tadqiqotchilar tomonidan kompleks va tizimli ravishda o‘rganilgan. Mazkur ilmiy ishlar ushbu jarayonlarning tarixiy bosqichlari, amalga oshirish mexanizmlari, iqtisodiy samaradorligi hamda ijtimoiy va ekologik oqibatlarini har tomonlama tahlil qilish imkonini beradi. Tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, irrigatsiya infratuzilmasining kengayishi va sug‘oriladigan yer maydonlarining oshishi qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishini jadal rivojlantirishga, ayniqsa eksportbop qishloq xo‘jaligi ekinlari yetishtirish hajmini ko‘paytirishga xizmat qilgan.

Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, mazkur jarayonlar ko‘p hollarda markazlashgan va biryoqlama agrar siyosat asosida amalga oshirilgani sababli, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish tamoyillari yetarlicha hisobga olinmagan. Natijada suv resurslarining ortiqcha sarflanishi, yerlarning sho‘rlanishi, ekologik muvozanatning buzilishi kabi salbiy holatlar yuzaga kelgan. Demak, irrigatsiya tizimi iqtisodiy o‘sishni ta’minlovchi muhim omil sifatida namoyon bo‘lgan bo‘lsa-da, noto‘g‘ri va muvozanatsiz agrar siyosat uning ekologik barqarorligiga jiddiy salbiy ta’sir ko‘rsatgan.

Shu nuqtai nazardan, Markaziy Farg‘onada amalga oshirilgan sug‘orish va yerlarni o‘zlashtirish jarayonlarini tarixiy-ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish, ularning ijobiy va

salbiy tomonlarini xolis baholash hamda to‘plangan tajribadan ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday yondashuv zamonaviy sharoitda suv resurslarini samarali boshqarish, yerdan oqilona foydalanish va agrar siyosatni takomillashtirishda nazariy va amaliy jihatdan muhim yo‘nalishlarni belgilash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Заорская-Александрова В.А. Орошение Ферганской долины и его перспективы. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1930. – 145 с.

2. Александров И. П. Ирригация Средней Азии. – Москва: Наука, 1965. – 320 с.

3. Прохоров Н. И. Ирригационные системы Ферганской долины // Вестник сельскохозяйственной науки. – 1932. – №4. – С. 25–39.

4. Эл-Регистан (Уреклян Г. А.) Строительство Большого Ферганского канала. – Москва: Госиздат, 1940. – 210 с.

5. Кузьмин М. П. История орошения Ферганской долины // Гидротехника и мелиорация. – 1958. – №2. – С. 45–60.

6. Наринский К. С. Освоение целинных земель Центральной Ферганы. – Ташкент: Фан, 1968. – 180 с.

7. G‘ofurov A. G. O‘zbekistonda irrigatsiyani mexanizatsiyalash muammolari. – Toshkent: Fan, 1975. – 200 b.

8. Ziyoyev H. Z. Turkistonda paxta yakkahokimligi tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1999. – 256 b.

9. Abdullayev A. A. O‘zbekistonda sovet agrar siyosati va uning oqibatlari (1941–1985 yy.). – Toshkent: Fan, 2000. – 280 b.

10. Micklin P. The Aral Sea Disaster // Annual Review of Earth and Planetary Sciences. – 2007. – Vol. 35. – P. 47–72.

11. Kurtoglu I. Water management and the Aral Sea crisis // Environmental Studies Journal. – Ankara, 2010. – Vol. 12. – P. 88–102.

12. Bichsel C. Conflict Transformation in Central Asia: Irrigation Disputes in the Fergana Valley. – London: Routledge, 2009. – 240 p.

13. Kandiyoti D. The Political Economy of Cotton in Uzbekistan. – London: SOAS, 2003. – 95 p.

14. Spoor M. Transition, Institutions and the Rural Sector in Central Asia. – London: Palgrave Macmillan, 2012. – 310 p.

15. Ochilov N. O‘zbekistonda sug‘orish va yer munosabatlari (1946–1964 yy.). – Toshkent: Fan, 2005. – 190 b.